

М. К. Альховік

Беларускі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт, Мінск

М. А́lchovik

Belarusian State Medical University, Minsk

УДК 323.1(476) + 94(476) «1933/1937»

АСАБЛІВАСЦІ САВЕЦКАЙ НАЦЫЯНАЛЬнай ПАЛІТЫКІ Ў БССР У 1933–1937 ГГ.

FEATURES OF THE SOVIET NATIONAL POLICY IN 1933–1937, BSSR

У артыкуле на аснове архіўных дадзеных раскрыты асаблівасці нацыянальнай палітыкі 1933–1937 гг. у БССР. Выяўлена, што палітыка савецкай дзяржавы ў нацыянальнай сферы мела неадназначны, супярэчлівы характар. У выніку разгортвання палітычных кампаній супраць «гвалтоўнай беларусізацыі» склалася ўстойлівая тэндэнцыя выцяснення беларускай мовы з грамадска-палітычнага жыцця, а таксама са сфер адукацыі і друку. Захады ўлад у падтрымку «большавіцкай беларусізацыі» насілі хаатычны і бессістэмны характар. Тэндэнцыя да ліквідацыі нацыянальных школ, саветаў і іншых інстытутаў нацыянальных менаасцей не мела ўсёабдымнага маштабу і суправаджалася захадамі ў падтрымку іх нацыянальнай ідэнтычнасці.

Ключавыя словы: нацыянальная палітыка; нацыянальнае пытанне; беларусізацыя; нацыянальныя менаасці; нацыянальныя саветы; нацыянальныя школы.

Based on archival data, the article reveals the specifics of the national policy of 1933–1937 in the BSSR. It was found that the policy of the Soviet state in the national sphere had an ambiguous, contradictory character: As a result of political campaigns against «forced Belarusization» there has been a steady trend of the displacement of the Belarusian language from public and political life, as well as from the fields of education and the press. The measures taken by the authorities in support of the «Bolshevik Belarusization» were chaotic and unsystematic. The trend of eliminating national schools, national councils and other institutions of the national minorities did not have a comprehensive scale and was accompanied by measures to support their national identity.

Keywords: national policy; national question; Belarusization; national minorities; national councils; national schools.

Нацыянальная палітыка сярэдзіны 1930-х гг. займае асаблівае месца ў гісторыі БССР. У гэты перыяд саюзнае кіраўніцтва перагледзела канцэпцыю і практыку нацыянальнага будаўніцтва. Ніжняя мяжа артыкула вызначана пастановамі ЦК УКП(б) і СНК СССР «Аб сельска-гаспадарчых нарыхтоўках у Беларусі» ад 19 снежня 1932 г., ЦК УКП(б) «Аб скрыўленні нацыянальнай палітыкі УКП(б) у Беларусі» ад 2 сакавіка 1933 г., у адпаведнасці з якімі ў БССР пачалася палітычная кампанія супраць «гвалтоўнай беларусізацыі». У рашэнні ЦК УКП(б) «Аб рабоце

ЦК КП(б)Б і СНК БССР» ад 26 ліпеня 1934 г. была зафіксавана адмова савецкай улады ад далейшага разгортвання ў БССР сеткі нацыянальных школ, нацыянальных саветаў і іншых устаноў. Верхняя мяжа артыкула абумоўлена тым, што з прыняццем 27 ліпеня 1937 г. пастановы ЦК УКП(б) «Аб кіраўніцтве ЦК КП(б) Беларусі» ліквідацыя ўстаноў і арганізацый нацыянальных меншасцей набыла паслядоўны і сістэмны характар.

Прынцыповыя змены ў нацыянальнай палітыцы па-рознаму ацэньваюцца ў айчынай гістарыяграфіі. Адны даследчыкі інтэрпрэтуюць факты захавання ў сярэдзіне 1930-х гг. колькаснай перавагі беларускіх школ, тэатраў, друкаванай прадукцыі на беларускай мове, «падрыхтоўкі нацыянальных кадраў» як сведчанне таго, што ЦК КП(б)Б не адмовіўся ад усіх здабыткаў беларусізацыі [1; 2, с. 95]. Іншыя навучоўцы сцвяржаюць, што ў выніку рэалізацыі пастановы ЦК КП(б)Б «Аб зменах і спаршчэнні беларускага правапісу» ад 26 жніўня 1933 г., ЦК і ЦКК КП(б)Б па нацыянальным пытанні ад 6 і 22–23 снежня 1933 г. «вялікадзяржаўны шавінізм стаў асноўнай формай дзяржаўнай палітыкі», накіраванай на цэнтралізацыю і ўніфікацыю нацыянальнай сферы [3]. У калектыўнай манаграфіі «Гомельщина многонациональная» 1929–1933 гг. разглядаюцца як час спаду і зніжэння тэмпаў беларусізацыі, 1933–1935 гг. – згортвання беларусізацыі, а 1935–1937 гг. – поўнага кантролю Бюро ЦК КП(б)Б над выдавецкай дзейнасцю на беларускай мове [4, с. 95, 122, 132, 142–143]. У манаграфіі Л. М. Лыча адзначаецца, што ў першай палове 1930-х гг. назіралася «звужэнне маштабаў беларусізацыі», а ў другой палове 1930-х гг. савецкая ўлада праводзіла «дэбеларусізацыю» і «ліквідацыю нацыянальнай формы беларускай культуры» [5, с. 5–6].

Спыненне работы сярод нацыянальных меншасцей БССР звязваецца з разгортваннем у 1929–1930 гг. барацьбы супраць «нацыянальных ухілаў» [6, с. 84], прыняццем пастановы ЦК УКП(б) «Аб рабоце ЦК КП(б)Б і СНК БССР» ад 26 ліпеня 1934 г. альбо ігнараваннем рэспубліканскімі работнікамі прынятых у 1935 г. рашэнняў Прэзідыума Савета Нацыянальнасцей ЦВК СССР адносна польскага і нямецкага насельніцтва БССР. У калектыўнай манаграфіі «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.» вылучаюцца перыяды «значнага абмежавання правоў нацменшасцяў» (1929–1935 гг.) і «панавання цэнтралісцкіх тэндэнцый» (1936–1939 гг.) [7, с. 215]. Такім чынам, праблема асэнсавання сутнасці і асаблівасцей нацыянальнай палітыкі 1933–1937 гг. застаецца актуальнай і патрабуе спецыяльнага асвятлення.

Важным паваротным момантам у ажыццяўленні нацыянальнай палітыкі ў БССР з’яўлялася пастанова ЦК УКП(б) і СНК СССР «Аб сельскагаспадарчых нарыхтоўках у Беларусі» ад 19 снежня 1932 г., у якой адзначалася, што «гнілыя, перараджэнскія элементы ў партыі <...> скрозь прыкрываюць сваю антысавецкую работу фальшыва-нацыянальным сцягам» [8,

с. 148–149]. У пастанове ЦК УКП(б) «Аб скрыўленні нацыянальнай палітыкі УКП(б) у Беларусі» ад 2 сакавіка 1933 г. партыйныя і савецкія арганізацыі БССР абвінавачваліся ў тым, што яны «не вядуць бальшавіцкай барацьбы за асноўныя прынцыпы інтэрнацыяналізму і ў шэрагу выпадкаў патураюць буржуазна-кулацкім нацыяналістычным тэндэнцыям». Прызнаваліся недапушчальнымі любыя забароны на выкарыстанне рускай мовы ў побыце і ў зваротах да дзяржаўных або іншых органаў [9, с. 702–703].

14 сакавіка 1933 г. пленум ЦК і Мінскага ГК КП(б)Б асудзіў выпадкі «голага адміністравання без уліку канкрэтных асаблівасцей кожнага раёна» і «гвалтоўнай беларусізацыі» насельніцтва, якое лічыла сваёй роднай мовай рускую. У 1933 г. камісія па чыстцы партыйнай арганізацыі БССР на чале з М. К. Анціпавым канстатавала перавагу праяў «беларускага нацыяналізму», недастатковую ўвагу народнага камісарыята асветы БССР да рускіх школ і выкладання рускай мовы [10]. Пленум ЦК і ЦКК КП(б)Б ад 22–23 снежня 1933 г. абвінаваціў «беларускіх нацыяналістаў» у правядзенні «небальшавіцкай беларусізацыі», падрыхтоўцы і прасоўванні «нацдэмаўскіх кадраў на розныя ўчасткі сацыялістычнага будаўніцтва», імкненні аддаліць беларускую мову ад рускай у мэтах спрыяння замежнай інтэрвенцыі, выхаду БССР са складу СССР і рэстаўрацыі капіталізму [11, арк. 335].

Улады БССР разгарнулі масава-палітычныя кампаніі супраць «гвалтоўнай», «прымусовай», «нацдэмаўскай», «небальшавіцкай», «механічнай» беларусізацыі. Забаранялася публічна асуджаць і выносіць адміністрацыйныя пакаранні за няведанне ці неўжыванне беларускай мовы. Упаўнаважаны ЦК КП(б)Б дакладчыкі выязджалі на месцы з мэтай арганізацыі масавых сходаў па тлумачэнні змен у нацыянальнай палітыцы [12, арк. 93].

Радыкальная змена палітычных арыенціраў выклікала тэндэнцыю да пераходу партыйных, камсамольскіх, піянерскіх, прафесійных і кааперацыйных арганізацый, вайсковых часцей, работнікаў адміністрацыйных, гаспадарчых, судовых, палітыка-асветных і культурна-асветных устаноў на рускую мову. Так, 8 сакавіка 1933 г. Бюро ЦК КП(б)Б перавяло справаводства 2-й Беларускай ударнай дывізіі на рускую мову [13, арк. 44–48]. У 1933 г. на рускую мову перайшлі Мінскі гарадскі савет, работнікі мінскіх аддзяленняў Белкаапсаюза, Дзяржбанка, упаўнаважаны Народнага камісарыята цяжкай прамысловасці, да 1934 г. – Гомельскі гарадскі савет, цэнтральны працоўны кааператыў, гомельскія аддзяленні Белхлебгандлю, Белпрамгандлю, Дзяржбанка і г. д. [14, арк. 85; 4, с. 140]. Да мая 1934 г. спыніла сваё існаванне большасць гурткоў беларускай мовы [15].

Агульнаадукацыйныя школы з беларускай мовай навучання пераейшаму складалі большасць сярод школ БССР (у жніўні 1935 г. – больш за 91 %). Разам з тым маюцца звесткі аб тым, што ў 1936 г. на рускую мову

навучання перайшлі асобныя беларускія школы ў Віцебску, у 1937 г. – беларуская СШ № 3 у Гомелі [16, арк. 85]. Больш хуткімі тэмпамі адбываўся перавод на рускую мову навучальна-выхаваўчага працэсу ўстаноў вышэйшай, сярэдняй спецыяльнай і прафесійна-тэхнічнай адукацыі і рабфакаў. Так, у студзені 1933 г. выкладанне ў Барысаўскім запалкавым тэхнікуме было пераведзена на рускую мову [14, арк. 128]. У верасні 1933 г. Барысаўскі педтэхнікум быў афіцыйна рэарганізаваны ў рускі. У 1934 г. ад ужывання беларускай мовы адмовіліся прафесары, маладыя навуковыя работнікі і студэнты Беларускага Горацкага сельскагаспадарчага інстытута. Да канца 1934/1935 нав. г. на рускую мову перайшлі выкладчыкі Гомельскай беларускай саўпартшколы. Склалася тэндэнцыя змяншэння долі кніг, газет і часопісаў на беларускай мове. Так, калі ў 1933 г. кніжная прадукцыя на беларускай мове склала 1102 друк. адз., то ў 1937 г. – 375 друк. адз., на рускай мове – 31 друк. адз. і 243 друк. адз. адпаведна [17, с. 27–31].

Ва ўмовах барацьбы з «нацыяналізмам» спыніўся рост альбо заўважна скарацілася колькасць беларусаў на адказных і кіраўнічых пасадах. Так, у 1930 г. у складзе партыйна-савецкага, гаспадарчага і прафесійнага актыву Гомеля беларусаў налічвалася 45 %, у 1934 г. – 22 %. У 1932–1934 гг. працэнт беларусаў сярод сакратароў РК КП(б)Б зменшыўся з 72 % да 64 %, работнікаў гарсаветаў – з 53,2 % да 45,0 %, у кіраўніцтве райсаветаў – з 71,3 % да 65 %, у наркамаце лёгкай прамысловасці – з 28,6 % да 16,6 % і г. д. [18, арк. 118–119].

У мэтах пераадолення негатыўных тэндэнцый у нацыянальнай сферы кіраўніцтва БССР ініцыявала правядзенне палітыка-ідэалагічных кампаній у падтрымку «бальшавіцкай беларусізацыі». У 1934 г. XV з’езд КП(б)Б заклікаў да ўзмацнення інтэрнацыянальнага выхавання, вывучэння беларускай мовы, гісторыі БССР, КП(б)Б і рэвалюцыйнага руху ў Беларусі. Пастановы ЦК КП(б)Б «Аб беларусізацыі марксісцка-ленінскага выхавання» ад 6–7 красавіка 1935 г. і «Аб выніках абмену партдакументаў у КП(б)Б» ад 26 верасня 1936 г. прадугледжвалі выхаванне і вылучэнне «беларускіх бальшавіцкіх кадраў» на адказныя і кіраўнічыя пасады, выкарыстанне беларускай мовы партыйнымі работнікамі, выкладчыкамі сеткі партыйнай асветы, укараненне пытанняў гісторыі, эканомікі і культуры Беларусі ў партыйнае навучанне [19, арк. 50–52]. У 1936 г. Барысаўскі РК КП(б)Б вынес пастанову аб выкарыстанні ў палітыка-асветнай рабоце толькі беларускай мовы. Калі ў верасні 1936 г. сярод сакратароў Гомельскага ГК КП(б)Б налічвалася 16 яўрэяў, 2 беларусы і 1 рускі, то ў канцы 1936 г. – 15 беларусаў, 6 яўрэяў і 1 паляк. У канцы 1936 г. у Гомелі доля беларусаў сярод сакратароў партыйных камітэтаў павялічылася з 19 % да 45 % [20, арк. 52].

Заўважнай акцыяй па ўмацаванні нацыянальнай самасвядомасці была кампанія, прымеркаваная да працэсу прыняцця Канстытуцыі БССР 1937 г.

і перапісу насельніцтва 1937 г. Падчас яе прапагандаваўся вобраз беларусаў, якія ганарыліся сваёй нацыянальнасцю, дзяржаўнасцю і «незалежнасцю» БССР, размаўлялі на «роднай беларускай мове», вучыліся ў беларускіх школах, чыталі беларускія кнігі і газеты, наведвалі пастаноўкі беларускіх тэатраў. Большасць работнікаў і грамадскіх актывістаў успрыняла палітыка-ідэалагічныя кампаніі ў падтрымку «бальшавіцкай беларусізацыі» ў якасці звычайнай фармальнасці. Шэраг удзельнікаў нарады сакратароў РК ЛКСМБ, загадчыкаў аддзелаў палітвучобы і прапагандыстаў вёскі, якая адбылася 13–15 снежня 1936 г., выказаў нязгоду з заявай дэлегата з Барысава Еўдасеева аб тым, што «ўсе нашы прапагандысты могуць выкладаць на беларускай мове» [21, арк. 38].

Змяніліся падыходы да работы сярод нацыянальных меншасцей. Ужо ў канцы 1933 г. накіраванне спраў у нацыянальныя суды «па адной нацыянальнай прыкмеце» было аб'яўлена грубым скажэннем нацыянальнай палітыкі. 1 красавіка 1934 г. Прэзідыум ЦВК БССР прыняў пастанову аб ліквідацыі ў чэрвені 1934 г. нацыянальных народных судаў. 3 лютага – 10 мая 1934 г. у Мінску быў закрыты польскі клуб імя Розы Люксембург [22, арк. 109–119]. Замест нацыянальных камісій 15 ліпеня 1934 г. быў створаны Адзел Нацыянальнасцей пры Прэзідыуме ЦВК БССР на чале з А. І. Гельнэрам, адказны за работу сярод нацыянальных меншасцей. Інструктары аддзела разам з работнікамі ЦСПСБ аналізавалі нацыянальны склад саветаў, школ і вызначалі стан абслугоўвання насельніцтва на роднай мове [23, арк. 24–25, 5].

Такім чынам, у БССР працэс ліквідацыі інстытутаў нацыянальных меншасцей пачаўся да прыняцця 26 ліпеня 1934 г. пастановы ЦК УКП(б) «Аб рабоце ЦК КП(б) і СНК БССР», у якой ЦК УКП(б) указаў на «няправільную палітыку і практыку насаджэння ў раёнах і сёлах з большасцю беларускага насельніцтва польскіх школ і прымусовага навучання дзяцей на польскай мове» і загадаў «перагледзець сетку і нацыянальны характар школ у духу найбольшага забеспячэння інтарэсаў беларускай мовы» [24, арк. 21, 19].

У лістападзе 1934 г. работа сярод польскага і нямецкага насельніцтва БССР абмяркоўвалася ў Палітбюро ЦК УКП(б), 16 мая 1935 г., 10 чэрвеня 1935 г., 29 кастрычніка 1935 г., 17 лютага 1936 г. – у Прэзідыуме Савета Нацыянальнасцей ЦВК СССР, у 1935–1937 гг. – ва Усесаюзным цэнтральным савеце прафесійных саюзаў і Камзеце [25, арк. 2–2зв.; 26, арк. 7, 91–93]. Адсутнасць выразнай стратэгіі ЦК УКП(б) і ЦК КП(б) у нацыянальным пытанні знайшла адлюстраванне ў рэспубліканскім заканадаўстве. У прынятай 19 лютага 1937 г. Канстытуцыі БССР падкрэслівалася нацыянальная роўнасць і права грамадзян на атрыманне адукацыі на роднай мове, але не згадвалася пра існаванне нацыянальных раёнаў і сельсаветаў. З тэксту практа Канстытуцыі БССР былі выкраслены палажэнні аб нацыянальных меншасцях, аб мовах нацыянальных меншасцей і раўнапраўі моў у БССР [27].

У чарным варыянце пастановы Бюро ЦК КП(б)Б «Па выніках праверкі партыйных дакументаў па Дзяржынскай партарганізацыі» ад 19 снежня 1935 г. адзначалася, што пад выглядам барацьбы з «гвалтоўнай паланізацыяй» РК КП(б)Б закінуў польскую работу і імкнецца ліквідаваць Дзяржынскі польскі раён, аднак у канчатковым тэксце ўказвалася на неабходнасць далейшай барацьбы з «гвалтоўнай паланізацыяй беларускіх дзяцей у польскіх школах» і ліквідацыі Дзяржынскага раёна. Адначасова былі пакінуты без адказу накіраваныя ў снежні 1934 г., 2 снежня 1935 г. і 19 кастрычніка 1936 г. лісты Бюро ЦК КП(б)Б у ЦК У КП(б) з просьбай санкцыянаваць рэарганізацыю Дзяржынскага польскага раёна ў беларускі [28, арк. 26; 29, арк. 194зв.]

Непаслядоўнасць саюзных і рэспубліканскіх улад у рабоце сярод нацыянальных меншасцей можна прасачыць і па тэндэнцыях развіцця друку. 25 снежня 1935 г. Бюро Дзяржынскага РК КП(б)Б спыніла выхад польскай раённай газеты «Szturmowiec Dzierżyńszczyzny», 4 студзеня 1936 г. выйшаў апошні нумар яўрэйскай газеты «Дэр Юнгер Арбайтэр». Разам з тым 9 ліпеня 1936 г. ЦК У КП(б) адмяніў рашэнне Бюро ЦК КП(б)Б ад 29 мая 1936 г. аб прыпыненні выхаду польскай газеты «Orka» і літоўскай газеты «Raundonasis Artojas». Зніжэнне накладаў кніг і перыядычных выданняў на ідыш, польскай і іншых мовах суправаджалася захадамі па забеспячэнні нацыянальных меншасцей друкаванай прадукцыяй на роднай мове. Так, у сакавіку 1936 г. Беларускае дзяржаўнае выдавецтва накіравала кітайскую літаратуру ў кітайскі інтэрнацыянальны калгас ім. Гікалы, асірыйскія кнігі – у Гомель, латышскія кнігі – у Віцебск і Лёзна, польскія, кітайскія, яўрэйскія, нямецкія і англійскія – у іншыя гарады БССР [30].

Адказныя і кіраўнічыя работнікі не адмаўлялі магчымасці існавання нацыянальных саветаў, калгасаў, школ, культурна-асветных устаноў і г. д. у месцах кампактнага пражывання нятытульнага насельніцтва, а ў выпадку іх рэарганізацыі ці ліквідацыі патрабавалі абслугоўвання латышоў, яўрэяў, палякаў на іх роднай мове «ў саветах, школах, дамах сацкультуры, калгасах і інш.», стварэння нацыянальных класаў пры беларускіх школах, падрыхтоўкі кадраў па рабоце з нацыянальнымі меншасцямі [31, арк. 172]. Захоўваўся курс на падбор кадраў паводле нацыянальнага складу насельніцтва, выдзяленне квот для «нацменаў» у савецкім апарате і ўстановах адукацыі. Пры кожным пераглядзе сеткі нацыянальных сельсаветаў, школ, клубаў, хатчытальняў і г. д. партыйна-савецкія работнікі знаходзілі прычыны, каб некаторыя ўстановы пакінуць нерэарганізаванымі [32, арк. 246; 33, арк. 106–140 зв.; 34, арк. 21].

З 1934 г. назіралася агульная тэндэнцыя змяншэння ліку устаноў нацыянальных меншасцей. Так, у Негарэльскім сельсавеце, дзе большасць насельніцтва з'яўлялася польскім па мове і самаідэнтыфікацыі, да 1935 г. не засталася ніводнай польскай школы [35, арк. 77]. Разам з тым у сярэдзіне

1930-х гг. у асобных мясцовасцях адкрываліся нацыянальныя школы і класы. Так, у 1933/1934 навучальным годзе ў пас. Чэхі Галоўчыцкага сельсавета Нараўлянскага раёна была адкрыта чэшская школа, у Гомелі – асірыйскія класы пры 9 чыгуначнай школе, у 1934/1935 навучальным годзе – цыганская няпоўная сярэдняя школа (НСШ) у Віцебску, нямецкая НСШ у Ельскім раёне [36, арк. 109].

Такім чынам, у сярэдзіне 1930-х гг. палітыка савецкай дзяржавы ў нацыянальнай сферы мела неадназначны, супярэчлівы характар. Імкнучыся рэалізаваць пастановы ЦК УКП(б) па нацыянальнай палітыцы ў БССР, рэспубліканскае кіраўніцтва разгарнула палітычныя кампаніі супраць «гвалтоўнай беларусізацыі», у выніку чаго склалася ўстойлівая тэндэнцыя выпяцнення беларускай мовы з грамадска-палітычнага жыцця, а таксама са сфер адукацыі і друку. Захады ў падтрымку «бальшавіцкай беларусізацыі» і вылучэння «беларускіх пралетарскіх кадраў» насілі хаатычны і бессістэмны характар. Адначасова ў сярэдзіне 1930-х гг. савецкая ўлада балансавала ў выбары генеральнай стратэгіі адносна нацыянальных меншасцей, таму тэндэнцыя да ліквідацыі нацыянальных школ, нацыянальных саветаў і іншых інстытутаў не мела ўсёабдымнага маштабу і суправаджалася захадамі ў падтрымку іх нацыянальнай ідэнтычнасці і асаблівасцей.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Хромченко, Д. Н. К вопросу о сроках и характере белорусизации в БССР в 1920–1930-е гг. / Д. Н. Хромченко // Сборник научных трудов сотрудников кафедры «История, мировая и отечественная культура» БНТУ. – Минск, 2014. – С. 169–179.
2. Старовойтов, М. И. Научно-педагогическая и творческая интеллигенция белорусско-украинского пограничья в условиях белорусизации и украинизации: этнокультурный аспект / М. И. Старовойтов // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2012. – № 4. – С. 95–103.
3. Лейзеров, А. Национальная политика в Беларуси в первые годы советской власти (1920–1939) / А. Лейзеров // Беларусь у XX стагоддзі / навук. рэд. В. П. Андрэеў. – Мінск, 2002. – Вып. 1. – С. 104–109.
4. Гомельщина многонациональная (20–30-е годы XX века): в 2 вып. – Гомель: Гомел. гос. ун-т им. Ф. Скорины, 1999–2000. / А. И. Зеленкова, М. И. Старовойтов. – 2000. – Вып. 2 – 155 с.
5. Лыч, Л. М. Міжваенная беларусізацыя і яе ўрокі / Л. М. Лыч. – Мінск: б. в., 2014. – 233 с.
6. Гомельщина многонациональная (20–30-е годы XX века): в 2 вып. – Гомель: Гомел. гос. ун-т им. Ф. Скорины, 1999–2000 / В. П. Пичуков, М. И. Старовойтов. – 1999. – Вып. 1. – 233 с.
7. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.: у 2 кн. / Нац. Акад. навук Беларусі, Інст-т гісторыі; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – Кн. 1. – 584 с.

8. На крутым павароце. Ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929–1931 гг. Дакументы, матэрыялы, аналіз / НДІДАС; аўт.-склад. Р. П. Платонаў. – Мінск: НДІДАС, 1999. – 384 с.

9. ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос: сборник: в 2 кн. / МГУ им. М. В. Ломоносова, Фак-т гос. управл. и др.; сост. Л. С. Гагагова, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – М., 2005. – Кн. 1. : 1918–1933. – 784 с.

10. *Антипов, Н. К.* Чистка сделала КП(б)Б еще более сильным и сплоченным отрядом ВКП(б) / Н. К. Антипов // Рабочий. – 1933. – 28 дек.

11. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 6352.

12. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 456.

13. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 6224.

14. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 5068.

15. *Вигдорович, Ф.* Неослабно продолжать борьбу с шовинизмом (от белорусского корреспондента «Правды») / Ф. Вигдорович // Правда. – 1934. – 29 мая. – С. 2.

16. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 7741.

17. Друк Беларускай ССР: 1918–1965 гг. – Мінск: Дзярж. К-тэт БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю, 1967. – 91 с.

18. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 9119.

19. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 7704.

20. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 10122.

21. НАРБ. – Ф. 63п. Воп. 1. Спр. 146.

22. Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці. – Ф. 1424. – Воп. 1. – Спр. 3.

23. НАРБ. – Ф. 265. Воп. 1. Спр. 4318.

24. Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці. – Ф. 153. – Воп. 1. – Спр. 14.

25. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 7781.

26. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 9169.

27. *Галадзед, М. М.* Аб праекце новай канстытуцыі Беларускай ССР / М. М. Галадзед // Большэвік Беларусі. – 1937. – № 2. – С. 6–28.

28. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 7798.

29. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 9149.

30. Литература на языках нацменьшынства // Рабочий. – 1936. – 21 мар. – С. 4.

31. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 9146.

32. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 7205.

33. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 9180.

34. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 9178.

35. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 7816.

36. НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 7545.

(Дата подачы: 22.02.20022 г.)